

Mindaugas Šapoka, *Warfare, Loyalty, and Rebellion. The Grand Duchy of Lithuania and the Great Northern War, 1709–1711*, London 2018, Routledge, ss. 228*

Książka młodego litewskiego badacza powstała na fundamencie obronionej w 2014 r. i dostępnej obecnie w internecie pracy doktorskiej zatytułowanej „The Genesis of the 1715 Vilnius Confederation of the Grand Duchy of Lithuania in 1710–1715”. Rozprawa przygotowana została pod kierunkiem Roberta Frosta i Karin Friedrich, którzy na Uniwersytecie w Aberdeen specjalizują się w badaniach nad nowożytnymi dziejami Europy Środkowo-Wschodniej, a szczególnie Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL). Jeszcze niezbędna uwaga formalna — we wstępach do pracy doktorskiej oraz omawianej niżej książki zostałem wymieniony wśród osób, którym Autor dziękuje za pomoc. Jest mi w związku z tym przyjemnie, ale muszę stwierdzić, że nie miałem wpływu na ostateczny kształt obu tych opracowań, a moja współpraca z Mindaugasem Šapoką ograniczyła się do kilku rozmów na wstępnym etapie formułowania przezeń koncepcji badawczej na potrzeby pracy doktorskiej.

Książka wydana przez renomowane brytyjskie wydawnictwo Routledge na pierwszy rzut oka przedstawia się skromnie: niewiele ponad 200 stron niewielkiego formatu poświęcono dziejom wojskowym i politycznym WKL w latach 1709–1717, a więc pomiędzy rosyjskim triumfem nad szwedzką armią Karola XII w bitwie pod Połtawą a jednodniowym sejmem Rzeczypospolitej, który obradował 1 lutego 1717 r. i zakończył dzieje konfederacji tarnogrodzkiej — jednego z najciekawszych, ale i najsłabiej zbadanych epizodów panowania Augusta II Wettina w państwie polsko-litewskim. Należy się więc zgodzić z Autorem, iż badania nad tą epoką są słabo zaawansowane, szczególnie jeśli chodzi o sprawy wewnętrzne i polityczne WKL — często brakuje nam sprawdzonej wiedzy o podstawowych faktach. Trzeba też od razu stwierdzić, iż wyniki badań Šapoki potwierdziły to jego wstępne założenie i na kartach tej książki wielokrotnie i w sposób przekonujący koryguje on sądy i opinie utarte na podstawie dawniejszej literatury. Być może pracę litewskiego badacza

---

* Bardzo dziękuję Przemysławowi Romaniukowi za cenne uwagi i uzupełnienia zgłoszone w trakcie i po dyskusji nad tą książką na posiedzeniu Zakładu Studiów Nowożytnych Instytutu Historii PAN.

można — *toutes proportions gardées* — porównać pod tym względem z opublikowaną kilkadziesiąt lat temu książką Józefa Andrzeja Gierowskiego *Między saskim absolutyzmem a złotą wolnością. Z dziejów wewnętrznych Rzeczypospolitej w latach 1712–1715* (Wrocław 1953), której ustalenia koncentrowały się na problematyce koronnej.

Z naszego punktu widzenia ciekawa jest także nieco odmienna od dominującej w polskiej historiografii perspektywa widzenia dziejów politycznych i społecznych WKL i Rzeczypospolitej w XVIII w. Śapoka słusznie zwraca uwagę na charakterystyczną dla polskiej historiografii „rusofobię”, która wynika z głęboko w naszej historycznej pamięci zakorzenionej traumy rozbiorów, choć już pewną przesadą jest przypisywanie polskiej historiografii przemożnej tendencji do postrzegania Wielkiego Księstwa jako jednej z prowincji Rzeczypospolitej. Jednak widzenie tych problemów z odmienną, nowoczesną litewską perspektywą powinno być dla polskich historyków interesujące, a przynajmniej może skłaniać do dyskusji.

Zasadniczą narrację pracy poprzedzają spisy treści, wykresów i tabel, słowo wstępne, gdzie Autor sygnalizuje zasadnicze tezy, wreszcie przedmowa, mapa Europy Środkowej w XVIII w. i obszerny wykaz skrótów, który wraz z bibliografią sygnalizuje, iż mamy do czynienia z książką opartą na rozległej kwerendzie źródłowej i bibliotecznej. Praca zaopatrzona jest także w indeks.

Rozdział pierwszy to obszernie wprowadzenie do problematyki („Introduction”), szczególnie cenne dla czytelników mających słabsze rozeznanie we wschodnioeuropejskiej problematyce. Trzeba jednak od razu zwrócić uwagę, że niektóre twierdzenia Autora wydają się wątpliwe — np. informacja, że Korona Królestwa Polskiego składała się z autonomicznych części: Prus Królewskich, Mazowsza, Małopolski i Wielkopolski, teza o odrodzeniu w końcu XVII w. litewskich zjazdów konwokacyjnych czy informacja, iż starostwa litewskie zajmowały do 20 proc. ziem Wielkiego Księstwa. Największą wartością rozdziału wprowadzającego jest kompetentne i interesujące przedstawienie stanu badań.

Zasadnicza część pracy dzieli się na trzy części. Na pierwszą, zatytułowaną „Warfare” (co należy raczej rozumieć jako „wojskowość”, a nie „działania wojenne”) składają się cztery rozdziały. Pierwszy „The Council of Warsaw” interesująco, choć niekoniecznie odkrywco omawia polityczne okoliczności powrotu Augusta II na tron Rzeczypospolitej w 1709 r. oraz proces utrwalania saskiego panowania w trakcie obrad i po zakończeniu Walnej Rady Warszawskiej w 1710 r. Analiza prowadzona jest tu przede wszystkim z perspektywy WKL.

Rozdział drugi „Efforts to Continue the War” przedstawia wyniki do pewnego stopnia pionierskich badań Autora nad podejmowanymi przez obywateli WKL wysiłkami na rzecz realizacji postanowień Walnej Rady Warszawskiej w zakresie kontynuowania „wysiłku zbrojnego” w warunkach klęsk żywiołowych (nieurodzaje, epidemie). Warto zwrócić uwagę na informacje o intensywnej pracy organizacyjnej hetmana wielkiego litewskiego Ludwika Konstantego Pocięja w latach 1710–1711, co umożliwiło odbudowę oraz rozbudowę kompletnie w latach wojny północnej zdeintegrowanej armii WKL.

W rozdziale trzecim pt. „The Lithuanian Budget” Autor analizuje dane na temat budżetów Wielkiego Księstwa z tego okresu i stwierdza, iż wbrew dotychczasowej opinii zbieranie podatków na ziemiach litewskich i białoruskich przebiegało dobrze. Wydaje się więc, że państwo — przy wszystkich administracyjnych niedostatkach — dalekie było jeszcze od chaosu i anarchii (s. 68). Potwierdzeniem tego stanu rzeczy, a także wspomnianych wyżej wysiłków hetmana Pocięja i jego współpracowników, choćby skarbnego litewskiego Jana Szrettera, odpowiedzialnego za wybieranie przeznaczonych na wojsko świadczeń z tytułu „kwarty”, są dane dotyczące liczebności armii oraz wysokości budżetu Wielkiego Księstwa. W 1711 r. armia litewska liczyć miała (nominalnie) 33 tys. ludzi, a budżet wynosił 2 124 983 zł. Dla porównania wysokość budżetu w latach 1710 i 1712 wynosiła odpowiednio 812 602 zł i 1 168 458 zł. Wydaje się jednak, że był to wynik wyjątkowej mobilizacji wywołanej nadzieją na pacyfikację po Walnej Radzie Warszawskiej. Wraz z utratą szans na szybki powrót do *status quo ante* osłabł i wysiłek finansowy. W przededniu wybuchu konfederacji w 1715 r. armia litewska liczyła już tylko 14 tys., a budżet wynosił 1 019 762 zł. Te ustalenia Autora poważnie zmieniają jednak stan wiedzy o gospodarczej i społecznej sytuacji na Litwie tej epoki. Trzeba tylko zauważyć, że umieszczone tu porównanie sytuacji finansowej Wielkiego Księstwa Litewskiego w tej dobie z równoległym narastającym kryzysem finansowym we Francji wydaje się zbędne. Zasadnicze różnice w wielkości, strukturze społecznej i systemie władzy powodują, że jest to porównanie mało instruktywne.

Ostatni rozdział w tej części pt. „Local Politics” uważam za najbardziej interesujący. Na podstawie żmudnych badań źródłowych Šapoka scharakteryzował i ocenił znaczenie najważniejszych konfliktów lokalnych w Wielkim Księstwie. Z tych ustaleń wynika, że w dotychczasowej literaturze zbyt duże znaczenie przywiązywano do źródeł narracyjnych koncentrujących się na rywalizacji różnych magnackich ugrupowań na Litwie (Sapiehowie, Wiśniowieccy, Radziwiłłowie, Michał Kocięł, Grzegorz [Hrehory] Ogiński, Ludwik Pocięj). Badacze wyraźnie nie doceniali znaczenia średniej i uboższej szlachty, która — jak świadczą przywoływane przez Autora uchwały sejmikowe — wcale nie była zdominowana przez magnaterię i potrafiła formułować wyraźnie antymagnackie opinie, szczególnie jeśli chodziło o podział obciążeń podatkowych i tzw. libertacje.

Część druga „Between Loyalty and Rebellion” analizuje rozwój sytuacji politycznej w okresie przejściowym — pomiędzy epoką Walnej Rady Warszawskiej a antykrólewską rebelią szlachty, czyli konfederacją tarnogrodzką. W pierwszym rozdziale zatytułowanym „Russian Influence” Autor interesująco przedstawia politykę Rosji wobec Rzeczypospolitej i na obszernym materiale źródłowym analizuje zakres wpływów rosyjskich w Wielkim Księstwie. Z jego ustaleń wynika, iż były one mniejsze, niż to się do tej pory przywykło uważać. Przypisywane zwykle przywódcom szlacheckiego ruchu skierowanego przeciw dominacji Sapiehów w końcu XVII w. prorosyjskie skłonności nie znajdują dla lat późniejszych źródłowego potwierdzenia. Poza informacją o przyjęciu od najbliższego współpracownika Piotra I, Aleksandra Daniłowicza Mienszykowa

[Aleksandr Menšikov], 5 tys. talarów w 1709 r. (s. 91), Autor nie znalazł w źródłach rosyjskich dowodów na finansowanie przez Rosję działań Ludwika Pociēja, co wobec potwierdzonych informacji o pensjach rosyjskich wypłacanych innym litewskim i polskim dostojnikom w nieco odmiennym świetle ukazuje tego przedstawianego zwykle w czarnych barwach polityka.

Rozdział kolejny „The Internal Struggles” kontynuuje podjęty wcześniej wątek porządkowania i prezentacji informacji o konfliktach wewnętrznych rozdzierających litewskie elity po 1709 r. W obszernym omówieniu rywalizacji grup interesów szczególnie cenne wydają się ustalenia dotyczące m.in. walki o opaniecie dóbr neuburskich, zakończonej uwięzieniem przez Rosjan Michała Wiśniowieckiego, wysiłków Sapiechów starających się powrócić na scenę polityczną czy nasilającej się rywalizacji hetmanów litewskich: wielkiego Ludwika Pociēja i polnego Stanisława Denhoffa.

W kolejnym rozdziale, zatytułowanym nieco „rewolwerowo” „Fatal Decision”, Autor omawia przyczyny, okoliczności, a przede wszystkim polityczne efekty polityki Augusta II, który w 1713 r. wprowadził do Rzeczypospolitej wielotysięczne oddziały saskie. Šapoka przypomina, że było to spowodowane nie tylko zagrożeniem od strony tureckiej, ale także chęcią uwolnienia Saksonii od ciężaru utrzymania oddziałów do tej pory walczących na frontach wojny o sukcesję hiszpańską. Zwiększenie obciążeń ponoszonych przez płatników świadczeń pobieranych w Rzeczypospolitej na utrzymanie własnych wojsk oraz oddziałów rosyjskich o kwoty przewidziane na utrzymanie wojsk saskich (wedle wyliczeń Autora było to w WKL 2 705 403 zł w 1714 i 1 155 122 zł w 1715 r., a w Koronie ok. 5 mln zł rocznie, czyli o 2 mln zł więcej niż wynosił roczny budżet) miało się rychło okazać ponad społeczną wytrzymałość. Jednocześnie Piotr I, który zdawał sobie sprawę z tego, że nie może już liczyć na lojalną współpracę ze strony Saksonii, dawał do zrozumienia Polakom i Litwinom, iż Rosja gotowa jest bronić ich politycznych wolności przed absolutystycznymi zakusami Augusta II.

Trzecia część pracy zatytułowana „Rebellion” składa się z trzech rozdziałów. Pierwszy „The Confederation of Vilnius” rekonstruuje okoliczności, w jakich latem 1715 r. doszło do zawarcia przez sejmiki i część magnaterii litewskiej (m.in. Ludwika Pociēja, który starał się utrzymać kontrolę nad sytuacją) skierowanego przeciw Sasom porozumienia, które sfinalizowane zostało na zjeździe wileńskim 23 sierpnia tego roku. Autor stawia dyskusyjną tezę, iż zjazd wileński przekształcił się w konfederację, która dała przykład szlachcie koronnej i zainspirowała późniejsze antysaskie wystąpienia w Małopolsce. Jego zdaniem szlachecki ruch, określane później jako konfederacja tarnogrodzka, rozpoczął się więc na Litwie. Teza ta, choć interesująca, wymagałaby mocniejszego uzasadnienia.

Kolejny rozdział „Nationwide Uprising” omawia rozwój ruchu konfederackiego w Wielkim Księstwie i Koronie. Autor skoncentrował się na badaniu genezy idei rosyjskiej mediacji między konfederatami a Augustem II oraz roli Ludwika Pociēja w obaleniu postanowień traktatu zawartego przez konfederatów z przedstawicielami króla w Rawie Ruskiej 18 stycznia 1716 r. Wreszcie ostatni rozdział pracy zatytułowany „Constructing the Peace Agreement”

omawia okoliczności, w jakich w 1716 r. rokowania prowadzone w Lublinie, Kazimierzu i Warszawie przy mediacji posła rosyjskiego Grigorija Fiodorowicza Dołgorukowa [Grigorij Dołgorukov] doprowadziły do zawarcia w końcu 1716 r. traktatu warszawskiego zatwierdzonego przez sejm 1 lutego 1717 r. W analizach prezentowanych w dwóch ostatnich rozdziałach Autor odchodzi od tak wcześniej interesującej perspektywy litewskiej. W efekcie ustalenia ostatniego z nich w dużym stopniu potwierdzają tylko stan wiedzy, który znamy z wcześniej publikowanych prac.

Kilkustronicowe zakończenie („Conclusions”) zbiera wcześniej referowane ustalenia i podkreśla najważniejsze z nich. Badania Autora podważają więc dawniejsze tezy Władysława Konopczyńskiego i Józefa Feldmana, którzy uważali, iż między 1709 a 1717 r. w Wielkim Księstwie Litewskim panowała kompletna anarchia wywołana walkami frakcji magnackich. Šapoka kwestionuje też utartą opinię o zupełnym podporządkowaniu szlachty litewskiej magnaterii oraz stara się zmodyfikować całkowicie wcześniej negatywną ocenę Ludwika Pocięja, którego polska historiografia traktował zwykle jako oddanego interesom rosyjskim awanturnika.

Oczywiście książka nie jest pozbawiona pewnych słabości. Mimo obszernej kwerendy, którą Autor przeprowadził w litewskich, polskich i rosyjskich archiwach oraz bibliotekach, do najważniejszych zaliczyłbym braki w wykorzystaniu obszernych dla tej epoki rosyjskich źródeł dyplomatycznych — przede wszystkim z zespołu nr 79 Rosyjskiego Państwowego Archiwum Akt Dawnych (RGADA) w Moskwie. Wydaje się, że niektóre interesujące tezy Mindaugasa Šapoki wymagałyby szerszego wyjaśnienia i udokumentowania. Sytuację pogarsza jeszcze zastosowana w pracy skrótowa forma przypisów — brak tytułów lub szerszych informacji o przywoływanych dokumentach archiwalnych i rękopisach bibliotecznych. To wrażenie niedosytu informacyjnego pogłębia „gęsty” styl narracji, choć może być on uznany za zaletę pracy. Podsumowując ocenę książki, stwierdzić można, iż mimo sygnalizowanych wyżej niedostatków w zakresie kwerendy i wskazanych na początku recenzji błędów jest ona jednoznacznie pozytywna, ponieważ istotnie poprawia nasz stan wiedzy o sytuacji w Wielkim Księstwie Litewskim, a więc i w Rzeczypospolitej w przededniu konfederacji tarnogrodzkiej.

Wojciech Kriegerseisen
(Warszawa)